

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XI. KÖTET. — 6. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
ARNETH ALFRÉD

KÜLSŐ TAG FELETT.
MAGY. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

KÁROLYI ÁRPÁD

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1902. május 26-án tartott összes ülésén.)

Ára 40 fillér.

BUDAPEST.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1902.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János l. t.-ról. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— » 60 »
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40 »
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— » 20 »
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— » 20 »
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 60 »
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— » 20 »
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— » 40 »
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »

ARNETH ALFRÉD KÜLTAG EMLÉKEZETE.

KÁROLYI ÁRPÁD r. tagtól.

Nem csupán Akadémiánk régi, kegyeletes szokásának tesztek eleget, midőn a II. osztály megtisztelő felszólítására az Akadémia előtt fölelevenítem elhunyt jeles kültagjának, Arneth Alfréd osztrák történetírónak emlékezetét. A magam részéről is a tartozás egy nemét rovom le azon férfiú iránt, a ki mellett két évtizedet töltöttem a hivatalos működés mezéjén, a kinek jóakaratával ezen idő alatt nem egy ízben dicsekedhettem s mindvégig varázsa alatt állottam egyénisége szeretetreméltó voltának, jelleme és gondolkodásmódja nemességének és előkelő modora finomságának.

Ezek a megnyerő lelki tulajdonságok Arnethre ép úgy anyai örökségkép szállottak mint testi előnyei: elegáns termete s arczának nem csupán nyájas és kedves, de valóban szép vonásai.

A kiváló asszonyt, a kiről méltán s nem a fiúi szeretet elfogultságával mondhatta Arnethünk, hogy »egyike volt a legrokonszenvesebb női lényeknek, a kik valaha e földön járdaltak«, családi nevén Adamberger Antóniának hívták. Azok, a kik a német színművészet történetét ismerik, tudják, hogy e név viselője a bécsi udvari színháznak fénykorában egyik legnagyobb művésznője, a császárváros előkelő köreinek ünnepekt szépsége, egy valódi művészdynastia, a hírneves Jaquet-család leszármazottja volt.

De irodalomtörténeti emlék is fűződik Arnethünk anyja nevéhez. Nem azokat a mémoire-szerű töredékes föl-

jegyzéseket értem itt, a melyeket a nő már öreg korában az övéi kértére mondott tollba; mert e végtelen bájjal írt lapok bár — szerény nézetem szerint — a német próza legkedvesebb termékei közé tartoznak, még eddigel nem lőnek általánosabban ismertekké. Hanem arra a körülményre ezelok, hogy a Napoleon elleni fölszabadító harcok Tyrtaeus, a németek Petőfije, Körner, Arnethünk anyjának vőlegénye volt. A költőnek nem egy művét sugalmazá e nő tiszta szerelme, melynek poézise még fél század mulva is megrezgett a hetven éves matróna lelkében, mikor gondolatai az enyészet küszöbéről még egyszer visszazállottak ahhoz az ifjú hőshöz, a kinek emléké az eszményi szerelem, a költészet és az önfeláldozó hazaszeretet hármass glóriája koszorúzta.

Körner hősi halála után menyasszonya vigasztalást művészetében keresett. Évek mulva Pichler Karolina termében egy fiatal, vele egykorú, szerény tudóssal ismerkedett meg, a ki drezdai útjából visszatérve, meglepetéssel látta azt a nagy hasonlatosságot, mely Rafael sixtusi madonnájának s Körner menyasszonyának arczvonásai közt volt észlelhető s a ki mély szenvedélyre lobbant az ünnepelelt művésznő iránt. A fiatal férfiú őszinte jelleme, egyenessége és mesterkéletlen komolysága rokonszenvet támaszta a nő lelkében is, a ki lemondva minden dicsőségről, kezét az egyszerű tudósnak nyujtá. Így lőn Arneth József, a később hírneves archaeolog, akkor a bécsi régészeti és érmészeti kabinet őre, utóbb igazgatója, az elesett költő menyasszonyának férjévé.

Az Arneth-család felső-austriai eredetű. Abból az egészséges, hosszúéletű, nehézkes, de munkabíró és kötelességtudó hegyvidéki bajor népfajból származik, mely egykoron legelső szállotta meg a németek keleti márkáját. Fajuk e jellemző vonásai az Arnethekben mind föllelhetők. Hosszúéletű voltukról bizonyosságot tesznek Arnethünk nagyszülői, a kik jóval túléltek aranylakodalmukat, atyja, a ki fél századon túl hivataloskodott, nagybátyja, a ki, mint a sz.-flóriáni ágostoniak prelátusa, nyolczvanhárom éves korában halt meg, testvérbátyja, a ki jelenleg, nyolczvannégy éves

korában, testi s lelki erői teljes biztokának örvend, s maga Arnethünk, kinek kezéből a halál hetvenkilencz éves korában vette ki a tollat. — A szívós munkabírás és kötelességérzet pedig nem egyet emelt ki a falusi serfőző gyermekei és unokái közül abból a szerény körből, melybe születésük utalta. Csak idősb fiára, a most említett prelátusra, egyik unokájára, Moser bankkormányzóra s legfiatalabb gyermekére, az archaeologusra utalok, a ki családjának és fajának e becses tulajdonságait nemcsak örökölte, de ráhagyta két fiára is, a kik közül az ifjabbik, Akadémiánk kultagja, 1819-ben Bécsben született.

Gyermekkorát és tanulóéveinek nagyobb részét Bécsben, a szülők oldalánál tölté Arnethünk. Testi és lelki, erkölcsi és értelmi nevelésénél a szigorú, roppant munkásságú s munkásságra szoktató apának s a minden szépért és jóért lelkesülő, finom műveltségű anyának befolyása a legszerencsésebb harmoniában találkozott. Itt, a családi körben, aztán a kremsmünsteri benézések gymnasiumában, a hol néhány évet tölte, meg nagybátyja, a prelátus társaságában oltódott bele az a fölvilágosodott vallásosság, melyet mindvégig kincs gyanánt őrzött meg keblében s melynek apostolát tisztelé nagybátyjában, a kiről azt mondá, hogy »vallásunk isteni megalapítójának ínye szerinti ember volt. Telve jámborsággal és kötelességérzettel önmaga, jóakarattal, szelidséggel és türelemmel mások irányában«.

A jótékony hatást, melyet a szülői ház, a rokoni és iskolai környezet gyakorolt a természettől testileg és lelkileg egyaránt megáldott fiúra, csak fokoznia lehetett annak a tiszteletreméltó társadalmi körnek, mely az ifjú embert s a fiatal férfit szülei révén befogadta s buzdította. Egyéniségük, művészi és tudományos híruk-nevük Bécs legtekintélyesebb rétegeivel hozta a szülőket érintkezésbe és barátságba. Anyjának egyik barátnéjáról, Lilien bárónőről, nagy Eötvös Józsefünk édes anyjának nővéréről s ennek estélyeiről hálás szavakban emlékezik meg a művésznő fia. Ez estélyek egyik vonzó alakja volt Beethoven benső barátjának, gróf Brunswick Ferencznek özvegye, Arnethünk anyjának másik barátnéja, a ki Arnethéket gyakran látta vendégeiül Martonvásárt s

megismertette a környékbeli Salamon, Ürményi s gróf Cziráky családokkal. Gróf Rhédeyné, Oettingen-Wallenstein hercegné, a nagyműveltségű Pereira báróné, Arnethünk anyjának egész életükön át bizalmasbb barátnői valának. A ritka képzettségű öreg gróf Dietrichstein József maecenása volt az apának, a ki barátai közé számlálta Stahl Fülöp udvari cancellárt, Hammert, a híres orientalistát, a sz.-flóriáni Kurzot és Chmelt, e két nagyérdemű osztrák historicust, és Grillparzert, a költőt. Legbensőbb viszonyban azonban a család Huszárnak, az állami cancellária egyik udvari tanácsosának, Endlicherünknek és Gévaynknak családjával élt, a kiknek társaságában szívta magába Arnethünk a magyarok iránti őszinte rokonszenvét, mely eltérő politikai nézetei ellenére is mindvégig élénken megmaradt benne.

A fiatal Arneth 1840 legvégén Chmel védőszárnyai alatt lépett be a történetíróink és közjogászaink előtt ismeretes Firnhaberrel egyidejűleg a titkos levéltár szolgálatába. Itt fogamzott meg benne a gondolat, hogy édes atyjának osztrák történeti kézikönyvét átdolgozza. Hozzá is kezdett a munkához; de nem a levéltárban fejezé be, hanem az állami cancellária kötelekében, a hol mint fogalmazó tiszt bár csekély, de oly javadalommal dotált állásra tón szert, mely képesíté őt családi tűzhely alapítására. A nő, Schaffer jónevű bécsi orvos leánya, kit a huszonöt éves férfi élete társául választott s kinek bájait Grillparzer egy kedves verse örökíté meg, ugyan nem tartós, de annál igazibb boldogsággal aranyozta be férje fiatal éveit; persze, az egyetlen, nagy csapás is, mely Arnethünk külső sikerekben és benső, erkölcsi eredményekben oly gazdag életét sujtotta, e nőnek hosszas betegsége és aránylag korai halála volt.

Az állami cancellária alantaszolgálati viszonyai közt valóságos üdülés értékével bírt a nagyratörő férfiúra azon szellemi foglalkozáshoz térhetni, melyet a levéltárban megkezdett már. A hazafias osztrák eszmék behatása alatt, melyek atyját és osztrák historicus barátait a negyvenes években betöltötték, érlelődött meg Arnethben a terv, hogy a legmesszebb menő eredeti kutatások alapján megírja a kiváló császári hadvezérnek, gróf Starhemberg Guidónak

életét s ezzel mintegy megjelöli az utat, a melyen az újabb-kori történetnek, Austriában akkor ugyancsak parlagon fekvő mezején haladni kellene. Nagy buzgalommal s valóban széles, Austriában addig nem észlelt alapon fogott kutatásaihoz, midőn munkájában 1848 márcziusa megállíttá.

Mint Bécs értelmiségének nagyobb része, úgy Arneht is őszinte örömmel üdvözlé a napot, a mely az alkotmányos kormányzás jótéteményeit helyezte kilátásba az addig sokszor önkényes rendőr-államban. De mint német származására mindig sokat tartó ember, a nagy német nemzet egységeért is ép úgy lelkesedett. Ennek megvalósításában közreműködhetni forró vágya lőn a különben csendes természetű huszonkilencz éves Arnehtnek. Vágyai útját előtte egy alsó-austriai kerület nyitotta meg, midőn 1848 nyarán beválasztá őt a már együtt ülő frankfurti parlamentbe.

Megérkezése a legnagyobb parlamenti viharok idejére esett. A Schmerling elnöksége alatti németbirodalmi alkotmányos ministeriumnak javaslata, mely a malmói fegyverszünetet elfogadásra ajánlá, ép a ház asztalán feküdt. A szenvedélyek éktelen tusái közt, melyek e gyűlöletes szerződést körülbolták, fiatal politikusunk, a ki a jobb-centrum kötelékében az augsburgi udvarról elnevezett clubbnak tagja volt, szoroson Schmerling álláspontjára helyezkedett. Tulajdonképeni szerepe azonban Arnehtnek akkor kezdődött, midőn azon tizenöttagú állandó parlamenti bizottságba választották, melynek főadata volt a németbirodalmi érdekeknek Austriában való ápolása ügyében a kellő javaslatokat a nemzetgyűlés elé benyújtani.

Fáradhatatlan harciosa lőn úgy e bizottságban mint a parlamentben annak a »nagy-német« pártnak, mely a megalakítandó egységes németbirodalomba Austriát is beleérté, ellentétben a poroszparti »kis-németekkel«, a kik a német egységből, a megalakítandó birodalomból Austriát ki akarták zárni. De ellentétben azon nagyrészt osztrák elemekkel is, a kik a nagy-német eszméért, tehát az osztrák-németek benmaradásáért küzdöttek, a németbirodalmi alkotmánytervezet második és harmadik szakaszait azonban a poroszpárttal együtt elfogadták.

E szakaszok elseje, mint tudjuk, azt mondja ki, hogy az új német birodalom egy országának sem szabad nem-német országokkal egy állammá egyesítve lennie; a második szakasz pedig az esetre, ha valamely németbirodalmi országnak valamely nem-német országgal közös uralkodója volna, azt határozza, hogy e két (német és nem-német) ország közti viszony a legtisztább personal-unió elvei szerint rendezendő vagy alakítandó át.

Az a nekünk, magyaroknak épenséggel nem kedvező politikai traditio, a melyben Arneth született és fölnevelkedék, s a mely a Habsburgok alatti összes országok egyesítését és centralisatióját mindennél előbbre helyezte, a németbirodalmi alkotmánytervezet e szakaszaival természetesen nem tudott kibékülni. Arneth is küzdött hát e szakaszok elfogadása ellen s módosító indítványa mellett nagyobbszabású szónoklatot is tartott. Rokonszenves egyénisége, mesterkéletlen előadása, a hev és erő, a melylyel az osztrák-németek hű németiségét, a német egységhez való ragaszkodását ecsetelte, élénk tetszéssel találkozott ugyan, de nem volt képes megakadályozni a tervezett szakaszok elfogadását.

E körülmény magában véve is megnehezíté Arneth helyzetét Frankfurtban. Még kellemetlenebbül hatott rá a bécsi kormány habozása, mely a német egységgel szemben nem akart színt vallani. S mikor aztán a Schwarzenberg-Stadion ministerium kremsieri programja az osztrák kormány kétes magatartását hivatalosan is documentálta, az időközben megerősödött porosz-császár-párti elemek sértő kérdése pedig, hogy mit keresnek hát az osztrák képviselők a frankfurti nemzetgyűlésben? ismételten fölhangzott: Arneth mindinkább arra a meggyőződésre jutott, hogy az osztrák képviselők tovább alig maradhatnak Frankfurtban. Elhatározó lón rá nézve az 1849-diki márcziusi osztrák alkotmány, mely — persze papiroson — megteremtette az egységes és oszthatatlan osztrák császárságot a maga olasz, magyar, horvát s egyéb nem-német provinciáival s így nyílt ellentétbe jött a németbirodalmi alkotmány-tervezettel. Arneth levonta a következtetést s lemondott mandátumáról.

Keserű politikai csalódásokkal, de személyére nézve szép és lélekemelő emlékekkel hagyta oda a majnaparti várost. A német nyilvános élet számos kitünősége, pártállásra való tekintet nélkül, tisztelni s becsülni tanulta meg az őszinte, de finom modorú, rokonszenves osztrák képviselőt. Csak Dahlmann, Beseler György, Waitz, Duncker, báró Vincke és Radowitz tábornok neveit emlitem. Legbecsesb volt azonban Arnethre nézve az a szoros viszony, mely Frankfurtban közte és az általa mindig nagyrabecsült Schmerling közt szövődött. Ez államférfiú behatása alatt kovácsolódott benne maradandó formába az a mértéket tartó, de mindamellelt őszinte liberalismus, melynek zászlajához a frankfurti ultramontánok és demagógok, ó-conservatívok és republicanusok küzdelmei közt szegődött s melyhez úgy a politikai életben mint történetírói fölfogásában sirjáig hű maradt.

E fölfogásnak persze kifejezést adnia hosszú időre nem volt lehetséges. Bécsbe térve, a külügyministeriumnál, az állami cancellária e jogutódjánál foglalta el szerény hivatalát, melyben nehezen is haladt előre, nem is sok örömet talált.

Annál nagyobb buzgósággal fogott újra történeti tanulmányaihoz. Már 1853-ban megjelent tőle egy vastag kötetben Starhemberg Guidó élete, melyhez még, mint mondvá volt, 1848 előtt hozzákezdett. Az a rokonszenves fogadtatás, a melyben a közönség és a kritika egyaránt részeltette a művet s melynek Arnethre leghízelgőbb megnyilatkozása a hírneves történetírónak, Häussernek föltétlenül elismerő bírálata volt, a kezdő historicust munkálkodása folytatására ösztönzé. Nagy ambícióval s még szélesb alapon fogott hát bele második, már sokkal nagyobb, háromkötetes művébe, melynek tárgya a geniális hadvezérnek s államférfiúnak, Savoyai Jenőnek élettörténete. Az erkölcsi diadalok valóságos sorozata volt az a sok üdvözlés, melylyel ez alkalomból a fiatal történetírót a német olvasóközönség legkülönfélébb rétegeiből elhalmozták. Megnyílt előtte a bécsi akadémia kapuja is, mely őt a mű befejezése után tüstént, 1858-ban, levelező tagjává választotta. De megnyitá jó tolla azt az

utat is, mely őt később életcéljához vala vezetendő. Igaz, hogy nagy kerülőn át.

Hő óhaja volt ugyanis udvari titkári állásából a titkos levéltár 1858-ban megüriült aligazgatói állására léphetni elő. Furcsa természetű akadályok, melyekre még pár szóval majd rá kell térnem, meggátolák egyelőre e vágya teljesedését. E helyett a folyékony tollú íróembert az akkor először szervezett sajtóirodába helyezték s mint ennek tagját 1860-ban különös missióval bízták meg, az ú. n. »megerősített« vagy »kibővített« Reichsrath körében. E testület tanácskozásai nem voltak nyilvánosak, de elnöke, Rajner főherceg, utasítást nyert a tanácskozások lefolyását kivonatosan közölni a hivatalos lapban. Ezen kivonatok készítésével és sajtó alá szerkesztésével lón Arneht megbízva. Bő alkalma nyílt itt az illustis testület tagjait jól megismerni, a kik közt Arneht tanúsága szerint a magyarok bátran fölvehették a keztyűt az osztrákokkal szemben, sőt a mi a szónoki képességet illeti, az osztrákok legkitünőbbje is »végtelenül távolra esett« (ipsissima verba) magyar collegái, különösen Majláth György, gróf Apponyi György és gróf Szécsen Antal mögött. — Főfeladatát az összes pártok teljes megelégedésére oldván meg Arneht, jutalmul a kormány által még 1860-ban kineveztették a titkos levéltár aligazgatójává. Ez az állás képesíté őt aztán arra, hogy ideje és munkareje javát főfeladatának, Mária Terézia története megírásának szentelhesse.

Mert már 1857-ben, Savoyai Jenője utolsó kötetének sajtó alá adásakor elhatározta magában, hogy e nagy és szép főfeladattal meg fog birkózni. Kisebb előmunkálatok után, melyek közül Velence XVIII. századbéli bécsi követi összefoglaló jelentéseinek kiadását emlitem csak meg, 1865-ig közrebocsátá a 10 kötetre tervezett hatalmas mű három kötetből álló első részét, mely az aacheni békekötésig terjed s az osztrák levéltárakból merített, teljesen új anyag alapján épült föl. Az elismerés, melylyel e mű osztrák és délnémet részről találkozott, jóval felülmulta Arneht eddigi sikereit; ezen is túltón azonban az a szinte hihetetlen érdeklődés, melyet Arneht egy újabb publicatioja: Mária

Teréziának leányával, a gyászos végű francia királynéval való levélváltása Európaszerte keltett s a mely Franciaországban híres irodalmi harczot, egy egész literaturát hozott létre. Tudjuk, hogy Mária Antoinette ezen igazi correspondentiája álcázta le azokat a részben banális, részben sentimentális hamisítványokat, melyeknek olvasását Eugénia császárné jónak látta párisi termeiben a krinolinok és új kalapok fölötti eszmecserek helyett egy időre divatba hozni.

Egymás után követte e kiadványt a szerencsétlen francia királynénak két császári fivérével, aztán Mária Teréziának fiával, II. Józseffel s ez utóbbinak II. Katalin orosz czárnővel való levélváltása, mind megannyi revelatio Európa XVIII. századi történetének mezejéről.

A már nagytekintélyű történetírót, a kit a bécsi akadémia és a müncheni nagy történelmi bizottság régen rendes tagjai közé választott be, e tevékenysége közben, 1868-ban, a bécsi titkos levéltár igazgatójává nevezték ki.

Jelentős fordulópont ez a mondott tudományos intézet életében. Most, épen e napokban, mikor ez a levéltár odahagyva régi helyét a Habsburgok bécsi várában, a számára emelt új palotába költözik, méltó dolog megemlékezni arról, hogy mi volt ez az intézet a tudomány szempontjából Arneht igazgatósága előtt s mivé lön ő általa.

Abból az alapos értekezésből, melyben az intézet jelenlegi igazgatója, dr. Winter udvari tanácsos a levéltár megalapításának történetét tárgyalja és a mely pár héttel ezelőtt hagyta el a bécsi akadémia kiadványai közt a sajtót, hű képet nyerünk az előbbiről. Láthatjuk, hogy midőn Mária Terézia a XVIII. század közepén a bécsi burgban, Bécs-Újhelyen, a németbirodalmi cancellária volt prágai helyiségeiben, a gráci és innsbrucki főhercegi várakban elrejtett nemzetközi és közjogi levéltári anyagot összehordatta, és az így megalapított házi és udvari levéltárat az állami cancellár hatásköre alá helyezte: az új intézmény a czélnak, t. i. a Habsburgok jogairól és igazairól szóló okiratok megőrzésének megfelelően, zárt és titkos jelleggel birt, annyira, hogy pl. az első időkben eredeti okleveleket kiemelni csak az állami cancellár jelenlétében volt egyáltalán szabad.

Ezt a szigorú jellegét megtartá több mint egy évszázadon át, noha a fenkölt gondolkodású Kaunitz még Mária Terézia életében utalt azon előnyökre, a melyek a levéltár kincseinek tudományos kihasználásából származhatnak s noha két emberöltő mulva 1840-ben Metternich herceg határozottan hangoztatta egy a Felsőházhoz intézett előterjesztésben, hogy a szorosb állami czélok szolgálata mellett az intézettől a tudományos jelleg sem tagadható meg továbbra. Csak elvétve s csak különös kegy- és kivételkép nyert egy-két teljesen megbízhatónak tartott egyén engedélyt a XIX. század folyamán is a kutatásra s még ezek számára is darabonként vizsgálták meg az eléjük adott anyagot, bármi közömbös volt légyen az. Még Metternich szabadabb fölfogásával szemben is győzött a szigorú ó-conservatív elv, mely a levéltárat »a történet-közjogi harcokhoz szükséges fegyverek lehetőleg jól rendezett arzenáljának« tartá.

Hogy mennyire ment s mily különféle tekintetektől függött az aggódo pedantéria, azt egy épen Arnethünkkel történt jellemző eset mutatja. Starhemberg élettörténetéhez tett kutatásai közben figyelmét különösen megragadta a titkos levéltárban egy, tárgyára vonatkozó levelezés, melyet III. Károly, barcelóniai tartózkodása idején, 1705 és 1711 közt egyik bécsi bizalmasával, a hazai történetünkben is ismert gróf Wratislaw cseh főcancellárral folytatott. E correspondentiát, mint elsőrangú forrást, külön ki is adta a bécsi akadémia iratai közt s műve első példányai egyikét tisztelete jeléül hivatali főnökének, a tudományszeretetéről s jó tolláról ismert báró Werner külügyi államtitkárnak nyújtá át. Mily nagy lón azonban meglepődése, midőn az öreg államtitkár azzal rivallt rá, hogy: »Szerencsétlen ember, hogyan juthatott Önnek eszébe a császári család egyik tagjának leveleit közzétenni?... Ha valami öreg udvari dáma kivetni valót talál az Ön publicatiójában s Önt felső helyen bevádolja: én mosni fogom kezeimet s Önt nemcsak meg nem védem, hanem a méltó büntetésnek egyenest ki fogom szolgáltatni«.

Ez a legalább is furcsa vélekedés, melyben egyébként a hivatalos körök s köztük a levéltár akkori igazgatója is

osztottak, bírta rá az államtitkárt arra, hogy Arnehtnek aligazgatóvá való kinevezését két esztendőn keresztül megátolja, nehogy a vakmerő ember után, a ki nem habozott egy császár leveleit közzétenni, mások is hasonló merénylet céljából kopogtassanak a titkos levéltár ajtaján. — Nem javult a helyzet még a hatvanas évek közepén sem. A már aligazgatóvá kinevezett Arnehtnek nem sikerült pl. Ranke számára kieszközölni az engedélyt a monarchia párisi követe 1756-diki jelentéseinek áttekintésére.

Mihelyest azért Arneht 1868-ban a titkos levéltár igazgatója lón, első és legsürgősebb kötelességének tartá e rideg és szégyenletes állapotnak végét vetni. Beusthoz intézett előterjesztésében meggyőzően és szellemesen fejtegette a szükkeblű fölfogásnak úgy a belföldi mint az egyetemes történetírás érdekeire káros voltát. Különösen hatott abbéli érvelése, hogy a monarchiának nincsen oka szégyenlenie a multban követett külpolitikáját; hogy lehetett hibás a monarchia államférfiainak eljárása, de sem tisztességtelen, sem eltitkolandó soha nem volt; sőt a hibákat is megérteni és menteni lehet, ha megismeri a történetírás azokat az okokat, melyek a monarchia sorsát intézőkre annak idején elhatározó befolyással voltak.

Előterjesztésével az új igazgató diadalt aratott. A levéltár a tudományos kutatás előtt megnyílt s az új elvnek teljes érvényt tudott szerezni Arneht akkor is, mikor reactionarius elemek utolsó kísérletkép mindent elkövettek, hogy a porosz Sybelt a levéltár használatában megakadályozzák. Azóta minden komoly kutató, akár bel-, akár külföldi, minden nehézség nélkül, egyszerű, szóbeli jelentkezésre is megkapja az igazgatótól a használati engedélyt. Őszinte s méltó megelégedés töltötte el Arneht lelkét, mikor tüstént az új elv proclamálása után, elsőrendű kutatók a világ minden részéből: egy Bancroft és Froude, Ranke és Noorden, Hüffer és Schäfer, Oncken és mások siettek a levéltár kincseit kiaknázni s meleg köszönettel fejezték ki szerencsekívánataikat az igazgató előtt, a kinek előzékeny liberalismusát a magyar kutatók hosszú sora is bizonyítja. S még nagyobb volt és lehetett öröme, midőn azt tapasztalá, hogy

az általa adott példa apránként és egymásután Európa minden művelt államában követésre talált s nem volt befolyás nélkül arra a nagylelkű elhatározásra sem, melylyel a fentkölt szellemű XIII. Leó a világ első levéltárát, a vaticánit, a szabad kutatásnak megnyitotta . . .

Hivatali teendői s a történetirodalom terén kifejtett nagymérvű tevékenysége nem gátolták azonban a munkabíró Arnethet abban, hogy az osztrák alkotmányos élet beálltával a politikában is szerepet játszszen. Schmerling egyenes kívánságának engedve, bevásárlta magát az alsó-ausztriai tartományi gyűlésbe s e tartomány autonóm állandó bizottságába, a hol mint közoktatási előadó kilencz éven át csaknem újjáteremté a tartományi nép-, közép- és szakiskolákat. Mint nem jelszavak után induló, hanem bár mérsekelte, de igazán szabadelvű politikus, azt tartá, hogy a hol a népoktatás kötelező, ott tandíjnak nincs helye, s mikor erre czélzó törekvései hajótörést szenvedtek, nem vállalt többé mandátumot, hanem örömmel követte 1869-ben a Felső hívását, a ki őt az Urak háza tagjává nevezte ki. Munkaerejének tiszteletreméltó tanúbizonyossága az a megfeszített tevékenység, melyet itt 1870 és 1880 közt a legkülönbébb bizottságokban kifejtett. Másodmagával ő volt a ház legelfoglaltabb tagja. Mint az alkotmányhü szabadelvű párt egyik főtisztje gyakran szólalt föl különféle egyházpolitikai kérdéseknél, pl. a concordatum fölmondása ügyénél. A házasságjog szabadszemléű revideálásánál elfoglalt józan, minden illusiótól mentes álláspontját a következmények igazolták. Nem egyszer volt alkalma e házban Magyarországot érintő ügyekkel is foglalkoznia, s noha lelke bensejében mindig Schmerling híve maradt, a veleszületett igazságérzetnél fogva nem habozott Magyarország pártjára kelni, ha meggyőződése szerint is itt volt az igazság, mint pl. az osztrák és magyar delegációk legelső közös ülése alkalmával.

Részben politikai működésének is jutalmául 1880-ban, hatvanegy éves korában, valóságos belső titkos tanácsossá lón. Részben, mondom. Mert e kitüntetésben a másik, szélesebb alapot az a körülmény szolgáltatá, hogy ő volt az osztrák tudományos világ legelőkelőbb képviselője, a bécsi

tudományos akadémia elnöke, a mely tisztséget haláláig, tizennyolcz éven át viselte, miután előzőleg négy ízben egymásután választották volt meg alelnöknek.

S az akadémia választása valóban méltó emberre esett. Mert csaknem hihetetlen az a nagy munkásság, melyet Arneth a maga szakában élete delén és ezen túl is kifejtett. — 1870-től 1879-ig Mária Terézia uralkodásának történetéből megírta az utolsó hat kötetet; e közben kiadta Geoffroy francia akademikussal a nagy fejedelemasszonynak párisi követével, Mercy-Argenteau gróffal folyt levélváltását, II. Józsefnek öcscsével, II. Lipóttal való levelezését s elkészíté szép monografiáját Bartensteinről, Mária Terézia hűséges állami referendáriusáról. Élete hetedik évtizedébe esik négykötetes kiadványa, mely királyi hősnőjének gyermekeivel és bensőbb híveivel folytatott levelezését foglalja magában. Mint hetven éves ember, két roppant vaskos kötetben Flammermont francia kutató társaságában adott ki az osztrák és francia érintkezések történetére vonatkozó kútfőket, s midőn 1890-ben tisztelői és a két világrész szakemberei aranyéremmel ünnepelték Arneth hivataloskodása ötvenedik évfordulóját: viszonzásul a róla megemlékezőket megajándékozta önéletrajzával, melynek első fele a márczius előtti osztrák idők művelődéstörténetéhez különösen becses adalék. Hetvenhat éves volt, mikor egy nagyon szépen megírt kötetben állított emléket a nyolczvannolcz esztendő korában elhunyt Schmerling frankfurti szereplésének s közvetlen azután az ó-osztrák szabadelvűek legrégibb bajnokának, a becsületes Wessenbergnek, a bécsi congressus alatt készült német Bundesact szerzőjének életrajzához fogott. E kétkötetes, halála előtt már sajtó alá adott művével, a melynek minden lapja írója szellemi ruganyosságáról tanuskodik, végezé be a hetvenkilencz éves Arneth azt az életet, melyhez munkakedvben és munkabírásban, termékenységen és megérdemelt sikerekben hasonlót keveset mutat föl a toll embereinek köztársasága . . .

. . . Ha a mellől a mély barázda mellől, a melylyel a halál ekéje határmegyét húzott az aggastyán szünni nem akaró munkásságának, e nagy tevékenység eredményeire egy

vizsgáló pillantást vetünk: *tartalmi* értékük leghívebben jut kifejezésre abban az általánosan elfogadott véleményben, hogy Arneth és kiadványai nélkül Európa XVIII. századbeli politikai történetét csak csonkán és hiányosan ismernők.

Nem talál azután ellenmondásra Arnethnek azon érdeme sem, hogy az újabb kor történelmének kutatásában és művelésében a németek közt is az *úttörők* sorában dolgozott, Austriában pedig az egyedüli úttörő volt. Annak nem ő az oka, hogy emitt az ösvényre utána oly kevesen léptek s az osztrák történetirodalom e tekintetben mögötte és a németek mögött egy emberöltővel elmaradt.

A mi ellenben történetírói *irányát* és *fölfogását* illeti, már ennek értéke felől megoszolnak a vélemények. Csak egyoldalú osztrák szempontból találkozik föltétlen helyesléssel. Mert vörös fonálként húzódik keresztül valamennyi művén, az elsőtől, Starhembergtől, a legutolsóig, Wessenbergig, az a kidomborított meggyőződés, hogy a Habsburgok összes birtokait magában foglaló »osztrák« birodalomnak világtörténelmi missiója volt és van s hogy ez a német hegemónia alatti nagy Austria világtörténelmi szükség. Ez a meggyőződése szilárd és egyenletes, mint a jóöntésű szobor. E missió teljesítésében főhőse Mária Terézia, a ki a kormánypálcájára alatti laza egybefüggésű, egymással ellenkező területekből teremtő kézzel tudott egy egységes, modern birodalmat alkotni, melyben a közigazgatási szabadelvű reformok szelleme a centralizmussal ellentétbe jövő minden áramlatot legyőzött.

Kemény összütközésbe jut e fölfogás a *német-porosz-szal* ott, a hol az egységes nagy osztrák birodalom ekként megszerkesztett missiója útját keresztezi annak a másik küldetésnek, melynek élére Nagy Frigyes állott. Mert azt, hogy a porosz király küldetést teljesített föllépésével, Arneth nem ismerte el; azt tartá, hogy a »missió« itt csak a siker nyomában fakadt jelszó vagy gondolat s hogy a siker elmáradása esetén a történelem Nagy Frigyes eljárását a jobb módú szomszéd országnak rovására való gazdagodásvágy jelzőjével illetné. Hogy e fölfogás Austriában és egyebütt széles körök nézeteivel egybehangzott s hogy mögötte a jelen-

ben is még sokan állanak: az alig szenved kétséget, noha osztrák történetírók is akadnak már, a kik előtt a gáncsolt eljárás a vele elért czél szemléleténél alig jó tekintetbe.

Míg azonban az osztrák és porosz eszme küzdelmeiben Arneth az előbbinek történeti jogait hevesen védelmezte: addig készségesen lelép a történeti jogalapról, ha dolga műveiben *Magyarországgal* van, melynek államiságát mint megválthatatlan áldozatot viszi bálványa oltárára. Igaz, hogy nem egyedül viszi, mert osztrák szaktársai mind segítettek s most is segítenek neki. Sőt kevesedmagával ő még annyiban eltért a többiektől, hogy fajunk iránt igaz és nem csinált rokonszenvet érez, jó tulajdonságait szíves örömet elismeri, hazaszeretetét bámulja s nem fukarkodik dícséretével még abban az időben sem, mikor divat, sőt érdem volt végigütni rajtunk. De, bár őszinte rokonszenve jól esik, bár mélyreható kutatásaiért, melyek a mi történelmünknek is nem egy szakaszát bevilágították, a ránk is vonatkozó tények és események földerítéseért őszinte köszönetünket becsületesen kiérdemelte: az ő ó-osztrák gondolatvilága merev választófal gyanánt áll közte és közöttünk. Neki, a biograficus történetírónak, a mi történelmünk legszebb alakjai csak botránykövek azon az egyenes úton, melyen ő a maga *Austriáját* missiója felé vezette. Az ő magyarjának eszményképe az öreg nádor, Pálffy János, a ki szerinte »életének összes cselekedeteivel azt bizonyítja, hogy mindazokat a szolgálatokat, melyeket az összállamnak *Austriának* tőn, olybá fogta föl, mint speciális hazájának, Magyarországnak tett szolgálatokat«. A mi küzdelmeink Arneth előtt nem legitim küzdelmek. Szenvédéseinket sajnálja, de önmagunkat vet okaiul. Jogainkat elavultaknak, hagyományainkat csekély értékűeknek, törekvéseink czélját az ő »nagy egészének« czéljaival meg nem egyeztethetőnek tartja. Nem nem-akarja, hanem nem tudja megérteni multunkat. Illik rája az, a mit Ranke a római történettel foglalkozó halycarnassusi Dionysiosról mondott, hogy t. i. a fejlődő Rómával csak annyira érezhetett együtt, a mennyiben erre egy görög képes volt. A magyar történetet Arneth csak annyira érté meg, a mennyire ez osztrák embertől kitelik...

Szólnom kell még tudományos munkásságának képéről és jelleméről.

Egy osztrák bírálója azt mondá róla, hogy mindig lelkiismeretesen kereste az actaszerű igazságot; de lélektani megokolásokba nem bocsátkozott s alanyi ítéleteket nem szeretett koczkáztatni; a népek benső életét nem kutatta, mert kútfői csak a hivatalos tevékenység történetének forrásai voltak.

E szigorú bírálatban a mennyi igazság, annyi túlzás és félreértés is van. Arneht mindig csak politikai történetet akart írni: az állam történetét. Addig pedig, míg az emberi társadalom legmagasabb fejlettségű szervezete az állam, addig ez a szándék jogosult. S a míg a történetírás gerinczét a politikai történelem képezi: addig ennek művelése hasznos marad. Gáncs a historicust csak akkor érhetné, ha nem terjeszkedett volna ki az állami élet minden oldalára, az állami tevékenység mindennemű megnyilatkozására. Ez a gáncs pedig Arnehtre nem illik, legkevésbé Mária Teréziájában, a hol mindama kérdéseket felöleli, a melyek a XVIII. századbéli modern állam előtt állami föladatok gyanánt jelentkeztek.

Lélektani fejtegetésekbe, az igaz, ritkán bocsátkozott. Tán ritkábban, mint alkalmá volt rá. De a hol ez az alkalom oly módon kínálkozik, hogy kihasználása nem kényszeríti a történetíró-t sem kétes értékű föltevésekre, sem magas-sarkú cothurnus viselésére: ott szívesen megragadja. Példárá a fiatal királyné lelkiállapotának ecsetelése, midőn 1741-ben német tanácsosai többsége ellenére az elhagyatott nő azokhoz a magyar rendekhez fordul, a kik hatalmas őseivel szemben annyiszor daczoltak.

Még kevesebbet találkozzunk műveiben történetfilozófiai okoskodásokkal, bár alkalom bőven kerülne. Itt a pragmaticus történetíró lép előtérbe, a maga gyakorlati program-jával, melynek elve Ranke ismert mondása szerint abban áll: kutasd és beszéld el: »wie es eigentlich gewesen ist«. Igaz, hogy szűkebb térre szorítá ezt az elvet mint Ranke, mert a tények mellett csak azok kézzelfogható, utolsó, mondjuk: gyakorlati okait adta elő. Ilyen értelemben csakugyan

megelégedett az actaszerű, a biztosan megállapítható történeti igazság keresésével.

Ebből a tulajdonságából folyik, hogy soha nem túloz. Hogy gondosan mérlegeli a pro-t és a contrát, majdnem oly pontosan, mint a gyógyszerész az orvosság alkotórészeit finom mérlegén. Ezért nincs dramaticus erő benne. De ezért nem igyekszik sem dialecticával, sem más szónoki fogással rábeszélni. Csak azt mondja el, hogy a keresett tényt vagy a cselekvő egyént az adatokban ilyennek vagy amolyannak találta. Tehát sokszor nem győz meg, de többször éri el azt, hogy hiszünk neki, s a hol csak ő rá vagyunk utalva, ott megbizunk benne.

Alakjai nem oly határozott körvonalakkal bírók, nem oly plasticusok, mint elvárhatnók tőle. Jellemzéseiből többnyire hiányzik az általánoshoz, a magasabb szempontból szemlélt egyetemeshoz való viszonyítás. Lehet, hogy erő hiánya az oka e jelenségnek. De épen úgy lehet oka, s pedig tudatos oka, mint én is hiszem, az a józanság, az a soliditás, mely az adatokból biztosan föl nem ismerhető, talán igaz, de mégis képzeleti vonásokat nem akarja a képbe belerajzolni. Innen van aztán, hogy arczképei is a lefestett egyént a maga átlagos valóságában, egyéniségének csak előtérbe lépő ismérveivel állítják elének; azokat a mélyebben rejlő characteristicumokat azonban, a melyeket rendkívüli viszonyok vetnek a jellem fenekéből a fölszínre, ezeken az ügyes, jól eltalált arczképeken nem szabad keresnünk. — Kitünő portraitistája Arneth nem a mezítelen, hanem a szemmel látható cselekedetei mezébe bújtatott embernek.

Írálya csendes, lágyan és könnyen folyó, mondhatnám csörgedező, üde cascadeokkal; -de elbeszélés közben sokszor széles mederben terül el. Ezért, részletekben élvezve, kellemes olvasmány, hosszasabban egyhangúvá lesz, noha szárazzá, szögletessé soha nem válik. Annak köszönhető ez, hogy igyekszik, a mennyire művei terjedelme engedi, a művészi előadásra. Ez határozott, kimondott célja volt eleitől kezdve, s legelső munkájánál Häusser ezt ki is emelte. Persze az előadás művészi volta iránt a német

történetírás akkor még szerényebb követelményeket támasztott; de ezek azóta sem emelkedtek oly túlságos nagyra, hogy Arneth ne bírta volna őket legalább nagyjából követni. Emlékiratai első kötete azonban sokkal szigorúbb kívánalmaknak is megfelel. Bartensteinjét irányra és compositió tekintetében sokan valóságos gyöngynek mondják. Ide sorozom még Schmerlingről írt monografiáját, melyet részemről igen sikerült alkotásnak tartok bármely, élete virágában levő írótól s nemcsak a már hetvenhat éves historicustól. Figaró könnyelmű poétájának, Beaumarchaisnak egy vidám epizódjáról szóló kis művét pedig egy neves német szakember a »Kabinet-Stück« jelzővel ruházza föl.

Arneth történetírói munkásságának *formája* csodálatosképp kivétel nélkül a biographicus. — »Az életrajz a történetirodalmi tevékenységnek tán a legvonzóbb föladata«, mondja egy legújabbkori német történetbölcsekedő. Így okoskodhatott Arneth is, a nélkül azonban, hogy a biografia legfőbb szabályát mindig szem előtt tartotta volna. Mert míg kisebb munkáiban ebből a szempontból semmi kifogásolni valót nem találhatunk: már nagyobb művei közül csak Mária Teréziájában igazi központ a tollra vett alak; a többiben hősei az események azon keretén belül, a melyben élniök adatott s életírójuk elkíséri őket, nem központok, csak nagyobb szerepet játszanak. Ez a forma-hiba azonban olyan, a melyben Arneth-tel az életírók nagyobb része kénytelen osztozni. S annál kevésbé számít, mert hasznunkra téveszt meg. A címlap kevesebbet ígér, mint a mit a könyvek tartalma nyújt.

Munkáiban és egyéniségében egyaránt ez a soliditás jellemezte Austriának eddig tán legnagyobb történetíróját.

